

ІСТОРІЯ

УДК 94: 351(477.6) «17/18»

О.В. МОРОЗОВ

МИТНА ІДЕОЛОГІЯ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ І КАПІТАЛІЗАЦІЯ В УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЯХ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ ст.

Морозов Олег Вікторович - доцент кафедри теорії та історії держави і права Академії митної служби України, кандидат історичних наук

У статті розглянуто різні моделі митної політики – від лібералізму до протекціонізму, які пропонувались російськими державними діячами і як це впливало на процес капіталізації в українських губерніях.

Ключові слова: митний тариф, модель митної політики, капіталізація, протекціонізм, лібералізм, промисловість, аграрний сектор, зовнішня торгівля.

В статье рассмотрены различные модели таможенной политики – от либерализма к протекционизму, которые предлагались российскими государственными деятелями и как они влияли на процесс капитализации в украинских губерниях.

Ключевые слова: таможенный тариф, модель таможенной политики, капитализация, протекционизм, либерализм, промышленность, аграрный сектор, внешняя торговля.

In article various models of a customs policy, from liberalism to protectionism which were offered by the Russian statesmen and how they influenced capitalisation process in the Ukrainian provinces are considered.

Keywords: the custom duties, model of a customs policy, capitalisation, protectionism, liberalism, the industry, agrarian sector, foreign trade.

© О.В. Морозов, 2010

Внаслідок губернської реформи в Росії, що розпочалась у 1775 р., і запровадження у 1802 р. інституту генерал-губернаторства завершилась адміністративна, юридична та економічна інтеграція України в Російську імперію. Одночасно початок ХІХ ст. змінив принципи митно-тарифного регулювання в Росії, до фіскальної функції додавалась нова – регулятивна. Митно-тарифне регулювання трансформувалось у комплексний економічний механізм. Перед нами відкривається перспектива розглянути ХІХ ст. як дослідницьке поле і дослідити розвиток господарчих процесів в українських губерніях в контексті митної політики. Враховуючи стан історіографічного опрацювання зазначеної проблематики, вважаємо актуальним дослідити це складне явище, яке породжує різноманітні думки науковців.

Таким чином, мета статті – історичний генезис формування ідеологічного підґрунтя митної політики в Росії і як це впливало на соціальні та еконо-

мічні тенденції в українських губерніях у складі Російської імперії в першій половині ХІХ ст.

В історіографії ця проблематика комплексно ще не розглянута. Наукові роботи були присвячені окремим питанням, симбіоз яких і дозволить у подальшому на новому рівні вирішити наукове завдання. Серед історіографічних позицій, на наш погляд, слід відмітити роботи, що створюють нові теоретико-методологічні моделі для вивчення проблеми. Це, в першу чергу, роботи Б.М.Миронова, О.П.Реєнта, В.С.Шандри, О.І.Гуржія. Еволюція окремих виробничих галузей українських губерній під впливом російського митно-тарифного законодавства першої половини ХІХ ст. висвітлена в дослідженнях О.М.Гордуновського, В.М.Томульця, Д.М.Решетченка. Діяльність митної системи на основі нововведених архівних джерел проаналізована Ю.І.Головко. Тому, спираючись на наукові досягнення та різноманітні напрямки в рамках запропонованої статті, розглянемо варіант аналізу проблематики.

Одним із перших російських державних діячів – реформаторів початку XIX ст. М.М. Сперанський (1772 – 1839) у 1809 р. приступив до підготовки законопроектів, які передбачали постійний розвиток внутрішньої і зовнішньої торгівлі. Це супроводжувалось розробкою нової редакції митного тарифу та торговельного Уложення. Працюючи над редакцією митного тарифу 1810 р., М.Сперанський враховував рекомендації нам же заснованим Комітетом неогоціантів, [18] що й визначило яскраво виявлений протекціоністський характер тарифу. «Положение о нейтральной торговле в портах Белого, Балтийского, Черного и Азовского морей и по всей западной сухопутной границе» [13] на 1811 р., яким митний тариф 1810 р. вводився у дію, набрало юридичної сили в грудні 1810 р. Митним тарифом обмежувався імпорту іноземних товарів, у першу чергу французьких [8, 163]. Інтегрованою частиною цього плану стали торговельно-політичні заходи. Вони передбачали: заборону ввезення предметів розкошів, які не були гостро необхідними; збільшити мито на загальний імпорту; зменшити номенклатуру дозволених імпортованих товарів; посилити систему митного контролю. У той же час рекомендувалось заохочувати експорт і стягувати з нього невеликі мита і лише в тому випадку, коли це безпечно, тобто коли монополія експорту знаходиться у держави. Сперанський, який був скоріше прихильником економічного лібералізму, схилився скоріш за все на користь вільної торгівлі. Але реальний стан речей не допускав іншого підходу, крім заходів, за допомогою яких держава захищалась від іноземного імпорту товарів і заохочувала експорт власних. «Положення про нейтральну торгівлю 1811 р.», реалізоване М.Сперанським, було не просто протекціоністським, але категорично заборонним заходом по відношенню до напівоброблених продуктів і фабрикатів. Воно було пов'язане з основним мотивом російської торговельної політики, який проявився наприкінці XVIII ст. і продовжував визначати торговельно-митну політику до кінця XIX ст. – з мотивом збереження платіжного балансу та підтримки курсу російського рубля.

Поряд з М. Сперанським ідеологом митної політики першої чверті XIX ст. був М.С. Мордвінов (1754 – 1845), видатний державний і громадський діяч, член Російської Академії наук, Державної ради, голова Вільного економічного товариства з 1834 р. На рубежі XVIII – XIX ст. серед російської правлячої еліти популярністю користувалась англійська модель суспільного устрою. Багаторічне проживання М. Мордвінова в Англії наклало свій відбиток і зробило його стійким прихильником англійської економічної науки. У той же час біограф Мордвінова – В.С. Іконніков підкреслював, що, розділяючи погляди А. Сміта, він пропонував обережно ставитися до автоматичного перенесення англійських методик на російський ґрунт. Свої погляди на розвиток промисловості він ґрунтовно виклав у роботі «Некоторые соображения по предмету мануфак-

тур в России и о тарифе» (1815 р.), [10] в якій багато уваги приділив зовнішньоторговельній політиці і активно відстоював запровадження заборонного тарифу і обмеження імпорту. М.Мордвінов зайняв принципову позицію, захищаючи ідеологію митного тарифу 1810 р. Особливо критичний аналіз отримала робота А.Шторха 1815 р. «Политическая экономия» і висновки її автора про неспроможність російського суспільства перейти до фабричного виробництва [10, 109]. Закономірно вважаючи, що промисловий розвиток неможливий без відповідної щільності населення, Мордвінов послідовно за М.В.Ломоносовим зробив висновок про важливість збільшення чисельності населення країни [10, 100-101]. В основу протекціоністських ідей Мордвінова були покладені принципи про розвиток внутрішнього ринку і розподіл праці. Також відмічав гостру необхідність розвитку транспортної інфраструктури: будувати в першу чергу залізницю. Мордвінов одним з перших у Росії пропонував вирішувати проблему захисту вітчизняної промисловості не лише одним митним тарифом, а комплексом заходів, які включали розвиток банківської системи, транспортних комунікацій, підняттям культури виробництва, розширенням внутрішнього ринку споживання [1, 203-204].

Впливовим творцем і виконавцем багатьох конкретних кроків у сфері економічної політики і урядових постанов був міністр внутрішніх справ О.П.Козодавлев (1754 – 1819 рр.). Посаду цю обіймав з 1810 р. [2]. Козодавлев за своїми поглядами зарекомендував себе як радикальний протекціоніст, урядовець, який присвятив багато зусиль розвитку вітчизняної промисловості. Основу його економічних поглядів складала концепція, згідно з якою економічний розвиток країни неможливий без твердої урядової підтримки. Важливою умовою цього Козодавлев вважав здійснення протекціоністської митної політики. Орієнтація на заборонний митний тариф при реалізації засад митної політики стали підґрунтям його економічних поглядів [8, 172-174]. Висока ціна на власні товари, за Козодавлевим, явище тимчасове, тому що перспектива великих прибутків змусить багатьох фабрикантів розпочати виробництво тих предметів, по яких зросли ціни; кількість їх збільшиться і ціна на них зменшиться [19, 362]. З метою сприяння промисловості Козодавлев створив заохочувальний фонд для підприємців, нагороджував від імені імператора промисловців, що досягли успіхів у вдосконаленні виробництва [14]. Козодавлев бачив своє основне завдання у поширенні ідей протекціонізму і залишався на цих позиціях навіть у умовах повернення уряду до більш м'яких форм митного захисту. Зниження рівня митних ставок в митних тарифах 1816 та 1819 рр. слід розглядати як своєрідну реакцію російського кабінету на територіальні зміни в Східній Європі після Віденського конгресу 1815 р. Мова йде про включення до складу Російської

імперії східних територій етнічної Польщі. Конвенція 1818 р. встановила ліберальні правила торгівлі на польських землях і максимальний розмір митних ставок - 10 % від вартості товару [16, 364]. Від запровадження тарифу 1819 р. найбільші вигоди на території Польщі отримала Пруссія. Польський Сейм на 6 років звільнив іноземних виробників від усіх видів фіскальних зборів. Вони отримували право ввозити до Польщі необхідне обладнання без тарифного обкладення. Але головне було не це. Пруські підприємці мали короткі комунікації, що позитивно впливало на собівартість і відповідно на конкурентоздатність їхніх товарів [3, 195]. Зменшення темпів промислового зростання внаслідок Конвенції 1818 р., а також протекціоністських заходів Пруського уряду 1821 р. змусило російський уряд знову повернутися на позиції, які відстоював Козодавлев.

Значний вклад у теорію і практику російського протекціонізму вніс міністр фінансів С. Ф. Канкрін. С. Канкрін народився в 1774 р. в м. Ганау (земля Гессен) та після закінчення Магдебурзького університету, і в 1797 р. емігрував до Росії і поступив на службу в Комерц-колегію.

Зірковий час службової кар'єри Канкріна пов'язаний з діяльністю на посаді міністра фінансів Росії, який він займав з 1823 по 1844 рр. На цій посаді Канкрін проявив себе як прихильник німецько-російської економічної школи протекціоністів і виступив противником космополітичних ідей А. Смита. Службова діяльність нового міністра була а спрямована на вдосконалення митно-тарифної справи і в цілому митної системи Росії.

Значення Канкріна в тому, що він став творцем сучасного, звільненого від архаїчних форм протекціонізму в Російській імперії. Протекціонізм Канкріна знаходився у тісному зв'язку з фіскально-фінансовими завданнями. У своїх заходах Канкрін намагався поєднати з протекціонізмом традиційну фіскальність російської митної політики. Але весь зміст діяльності Канкріна, як керівника російської торговельної і митної політики полягав у тому, що він відійшов поступово від заборонної системи і перейшов до охоронної.

Фіскальний мотив Канкріна в митній політиці можна знайти у зростанні митного прибутку: з 1825 р. по 1843 р. останній збільшився з 15,5 до 29,5 млн. руб. Для послідовного проведення охоронної системи Канкрін здійснив наступні митно-політичні заходи: 1825 р. – було зменшено число заборон і знято деякі експортні мита; 1830 р. – наступне зменшення заборон на імпорт і в той же час з метою захисту збільшено імпорتنі мита; 1831 р. – фіскальне збільшення мит на 12,5% на цілий перелік товарів у зв'язку з польським повстанням; 1831 р. – вступив у силу новий митний тариф і кодифіковані попередні заходи; 1836 р. – знову відбулось зменшення заборон імпорту і зменшення деяких імпорتنих мит, ці ж заходи повторені у 1838 р.; 1841 р. – відбувся новий перегляд митного тарифу з метою збільшення прибутків [24].

Канкрін сам двічі у систематизованій формі виклав свої погляди на митну політику. У 1821 р. в книзі «Weltreichtum, Nationalreichtum und Sraarswirtschaft oder Vtrsuch neuer Ansichten der politischen ekonomie» [4] та у 1845 в праці «Die ekonomie der menschlichen Gesellschaften und das Finanzwesen» [2], де був зведений досвід 22-річної діяльності його на посаді міністра фінансів. Канкрін виступав противником митних пільг, незалежно від того, якому відомству або особам вони надавались. Така система практичних заходів, що рекомендувалась Канкріном для реалізації протекціоністської системи. Слід зазначити, що більшість з них і в наш час не втратила свого державного змісту.

Радикальна митна політика уряду постійно піддавалась критиці з боку фритредерськи налаштованих друкованих видань. (Це, в першу чергу, «Дух журналів» 1815 – 1821 рр., друкований орган економістів-лібералів, що відображав на своїх сторінках фритредерські симпатії авторів публікацій, і в той же час презентував широкий спектр політичних думок. Головний редактор Г.М.Яценко). Прихильники вільної торгівлі мали підтримку серед широкої верстви російського дворянства, як основних поставальників експортної сировини і споживачів європейського імпорту.

Відомим adeptом вільної торгівлі був міністр фінансів Д.О.Гур'єв (1751 – 1825 рр., на посаді міністра фінансів 1810 – 1823 рр.), який ще у 1813 р. наполягав запровадити «вільний» митний тариф [3, 172-174]. Свою пропозицію він мотивував тим, що, за його підрахунками, на споживанні сукна при високих митних ставках споживачі переплачували до 24 млн. руб. на рік, а уряд втрачав 4,5 млн. руб. Гур'єв не бачив зростання ефективності вітчизняної промисловості від проведення протекціоністської політики. В процесі полеміки з протекціоністами він захищав вільну торгівлю, говорячи, що уряд при запровадженні нових мит повинен мати на увазі необмежену систему торгівлі і намагатися до неї наблизитись [24, 219].

М.І.Тургенєв (1789 – 1870 рр.), декабрист, економіст, літератор і публіцист, твори якого залишаються актуальними в контексті сучасної глобалізації, як і Д. О. Гур'єв, ставив в основу програми митного регулювання тезу про відміну будь-яких обмежень і проголошення абсолютної свободи торгівлі. Тургенєв опублікував у 1818 р. економічну працю «Опыт теории налогов», яка була схвалена членами Державної ради Росії, що свідчило про популярність фритредерських ідей навіть серед сановників імперії. Користь вільної торгівлі Тургенєв вбачав у широкому забезпеченні населення високоякісними імпортними товарами по дешевих цінах, вважаючи, що конкуренція повинна стати конкретною формою функціонування ринкових відносин, важливим елементом ринкового механізму «гораздо важнее собираемых пошлин» [8, 97]. У той же час аналіз

економічних поглядів Тургенєва дозволяє стверджувати, що його позиція в галузі митної політики не була односторонньо фритредерською. З одного боку, основу зростання суспільного багатства він бачив у розвитку сільського господарства, але у той же час визнавав і роль промисловості. Тургенєв поділяв погляди протекціоністів, закликавши встановлювати при необхідності високі мита для захисту внутрішнього ринку.

Людвіг Тенгоборський, будучи польським дворянином, більшу частину свого життя провів на імперській службі. З середовища російських учених-економістів того часу Тенгоборський відзначався як цікава і характерна фігура. Будучи представником ліберальної бюрократії з космополітичними тенденціями, він залишався вірним слугою Російської держави, готовий служити їй навіть проти своєї батьківщини: під час польського повстання 1831 р. він в якості консула у Данцігу завідував продовольчим забезпеченням російської армії під час бойових дій у Царстві Польському. Л. Тенгоборський у 1845 р. взяв безпосередню участь у роботі тарифної Комісії під головуванням міністра фінансів П.Ф.Брока. Приступив до перегляду митного тарифу, Тенгоборський «поставил первой своей задачей – научить Россию во всех отношениях и верно оценить ее производительность, ее источники дохода и ее нужды» [17, 16]; результати цієї роботи знайшли відображення у його чотири томній праці «Essai sur les forces productives de la Russie» (1852 – 1858 pp.). Частина цієї праці була перекладена російською мовою професором І.В. Вернадським, за висловом якого «лише після видання творів господина Тенгоборського Європа почала вивчати і розуміти нашу Вітчизну». Тенгоборський не був радикальним фритредером-доктринером і поєднував з традиційними ідеями економічного лібералізму визнання законності та бажаності поміркованого захисту промисловості. Він лише висловлювався проти розвитку всіх можливих галузей промисловості. Тенгоборський відмічає, що в Росії переважають наступні несприятливі умови: недостатня концентрація капіталів, занадто високий банківський відсоток, слабкий розвиток шляхів, які є основною причиною високої ціни сировини і товарів. Тенгоборський виступає за поміркований митний захист, не тотальний, а лише тих галузей промисловості, які здатні розвиватися. Митний захист, за його концепцією, має на меті надати внутрішньому виробництву варіанти розвитку, вдосконалення, щоб мати можливість конкурувати з європейським виробником. Такими були погляди автора концепції митного тарифу 1850 р. Цей тариф став перехідним етапом у процесі еволюції російської митної політики до помірковано-протекціоністського періоду [15, 19].

Перша половина XIX ст. характеризувалась інтенсивним розвитком капіталістичних форм господарювання у промисловості й торгівлі в гу-

берніях Російської імперії. Про це свідчить промислова статистика: обробка бавовни 1804 р. – вироблено 6 млн. аршин тканини, зайнято у виробництві 8181 працівник, 1814 р. – 26 і 39210 відповідно. Загальне число фабрик у 1804 р. – 2399, працівників – 95,2 тис., а в 1814 – 3731 і 170,6 відповідно. Щорічне виробництво цукру не змінювало показники з 1801 по 1808 pp. (0,2 тис. пуд.), [7, 49] у 1809 р. виготовлення зростає до 1 тис. пуд. У період дії тарифу 1822 р. в Росії розпочався процес промислового перевороту. Тариф 1822 р. неодноразово переглядався. У 1824, 1825, 1830, 1831, 1836, 1838 і 1841 pp. до нього вносилися зміни, які залежали від розвитку тієї чи іншої галузі економіки. З початком правління імператора Миколи I митна політика набула прогнозованого й послідовного характеру. Результати цієї митної політики були в цілому сприятливі. Митні прибутки бюджету в період з 1823 по 1844 pp. зросли на 250 % (з 11 до 26 млн. крб.) [18, 13]. Промисловість під захистом тарифу 1822 р. також досягла помітних успіхів. Якщо брати промислову статистику, то у період з 1814 по 1825 pp. кількість суконних підприємств зростає з 235 до 324; у період з 1825 по 1850 pp. – з 324 до 492, металургійних підприємств: у період з 1814 по 1825 pp. – з 75 до 170; у період з 1825 по 1850 pp. – з 170 до 416 [22, 411 – 412, 594].

У цей же період в українських губерніях інтенсивно формувалися товарно-грошові відносини. Це сприяло не тільки швидкій товаризації, а й створенню значної кількості переробних підприємств в аграрному секторі. Промисловість виконувала подвійну функцію: створювала для землеробства ринок збуту і забезпечувала насичення сільських регіонів через ринки товарами промислового виготовлення. Виробництво товарів руйнувало економічну замкнутість поміщицьких господарств. Зв'язок із ринком був тим ширший, чим більше було підприємство. Характерним типом поміщицьких підприємств були вотчинно-посесійні. На капіталістичній основі працювали головним чином купецькі мануфактури та фабрики, яких у ті роки було ще мало. Найпоширенішими галузями у помістях України стали: суконна, селітроварна, а починаючи з 1830-х pp. – цукрова. Важливою галуззю поміщицького виробництва стало виробництво сукна. Починаючи з середини XVIII ст. і до 1840-х р. воно було монополізоване дворянством. Що ж так приваблювало дворян у виробництві сукна? Передусім наявність постійного й практично безмежного ринку збуту (в першу чергу казенні поставки сукна для армії), підтримка субсидіями з боку уряду. Поміщики, власники суконних підприємств, які зобов'язалися постачати сукно для потреб армії, отримували кредити терміном на 10 років. За кожні 1000 аршин, зданих понад норму, поміщик отримував 3000 руб., виплачених під заклад. Але, незважаючи на такі вигідні умови, суконна промисловість розвивалась досить повільно, а в 1840-50-ті pp. виробництво сукна поміщицькими

підприємствами помітно скорочується. Причину цього явища слід шукати в розвитку купецьких суконних фабрик, які відрізнялися від поміщицьких використанням вільнонайманої робочої сили, вищим рівнем техніки, застосуванням передових на той час технологій, більш тісним зв'язком з ринком. Усіх цих факторів було достатньо для поступового витіснення поміщицьких заводів з ринку. Порівняймо статистичні дані стосовно кількості поміщицьких та купецьких суконних заводів в українських губерніях за період 1814 та 1832 рр. Якщо у 1814 р. в українських губерніях працювало 22 поміщицьких, 15 купецьких та 3 казенних заводів, [11, 20-35] то зовсім інші показники можна спостерігати у 1832 р. – 32 поміщицьких та 50 купецьких суконних заводів.

Протягом 1840-50-х рр. поміщицькі суконні підприємства скорочували своє виробництво або повністю припиняли його. Не слід забувати, що частина підприємств вважалася поміщицькими тільки номінально, їх здавали у довгострокову оренду купцям. Основна маса поміщиків продовжувала використовувати працю кріпаків, зменшувала конкурентоспроможність і врешті-решт змушена була припинити виробництво. Тільки небагатьом вдалося перебороти стереотипи і запровадити деякі зміни на підприємстві (вільнонайману робочу силу, відрядну оплату кріпакам, нові технології, використання парових двигунів). Це дало можливість не тільки запобігти скороченню виробництва, а навіть розширити його. Як приклад можна назвати фабрики Понятовського (Таганча Канівського повіту), княгині Радзивілл (містечко Хабне Радомишльського повіту), Головінського (містечко Стеблів Канівського повіту).

З особливою силою проявилася жага до підприємництва в цукроварній промисловості. Цукроварні засновані в Україні, на Правобережжі у 1820-х рр. Першою запрацювала цукроварня Понятовського в Київській губернії; приблизно в 1825 – 1828 рр. в Подільській губернії почала діяти цукроварня Сабновського, а наприкінці 1830-х рр. з'явилися цукрові заводи у Волинській губернії. Маючи все необхідне у своєму розпорядженні (землю для вирощування буряків, робочу силу, запаси палива), поміщики намагалися шляхом виробництва цукру збільшити свої прибутки.

Нова промислова галузь зустріла активну підтримку з боку російського уряду, що було закріплено у митно-тарифному законодавстві. Починаючи з 1819 р. повністю було заборонено ввозити імпортований цукор-рафінад, а цукор-пісок з тростини обкладався митом у розмірі 75 коп. з пуда. З 1821 р. по 1823 р. мито на імпортований цукор збільшується до 2 руб. 50 коп. з пуда. Мито постійно зростало і в 1840 р. досягло 3 руб. 80 коп. з пуда, а рафінад було дозволено ввозити тільки через одеський порт [12].

У 1848 – 1849 рр. в Російській імперії було вироблено 796500 пудів цукру, в українських губерніях – 637640, або 81%. Лідером у цукровій галузі стала Київська губернія. На її території

знаходилося приблизно 20% загальної кількості цукрових заводів України і на неї припадало 58% від вартості усієї виробленої продукції. Середина 1840-х рр. стала поворотною в розвитку цукрової промисловості на Правобережній Україні – починалася технічна модернізація заводів. Підприємства переходили на парову технологію. Звичайно, така модернізація потребувала величезних коштів і була під силу тільки великим підприємцям. Приблизний кошторис вартості обладнання для модернізації заводу (на прикладі Ольшанського заводу) з урахуванням транспортних видатків становило немалу суму – 48200 руб. [21, 23].

Але зростанню кількості промислових підприємств заважали наступні фактори: недостатня концентрація капіталів, невелика щільність населення, нерозвинута банківська мережа і головне – розвиток транспортної інфраструктури відбувався низькими темпами. В той же час стабільна динаміка кількісного зростання промислових підприємств і поступове витіснення дворянства з цієї галузі свідчило про зміцнення на теренах Російської імперії нового класу – буржуа. Таким чином, можна було очікувати зростаючу активність нової соціальної групи і у сфері торговельної і митної політики держави.

За період з 1825 по 1861 рр. кількість промислових підприємств в Україні збільшилася втричі. Помітну роль почали відігравати підприємства металургійної й машинобудівної промисловості. Наприкінці 1850-х рр. в Україні працювали 11 заводів з виробництва чавуну, 32 металообробних та 16 механічних заводів. Пореформене економічне життя в Україні характеризувалося зростанням товарного обігу й збільшенням торгово-промислової верстви населення. Розвивались форми й методи торгівлі, змінювалась ярмаркова торгівля, яка почала більше орієнтуватись на оптові операції з певними товарними класифікаціями. Кількість ярмарків в Україні зросла з 1860 до 1895 рр. в 1,8 раза, а обсяг товарів і їх продаж збільшились відповідно в 1,3 і 2,3 раза [9, 26-27]. Ярмарки розподілялись на 3 класи залежно від обігу капіталів. До 1 класу належали ярмарки з товарним обігом від 140 млн. руб., 2 клас – від 10 млн. руб., і 3 клас – від 3,5 млн. руб. На території українських губерній до 1 класу належали 5 ярмарків, до 2 класу – 7, до 3 класу – 6 [5, 157-163]. Торгівля трансформувалась і набувала якостей, властивих індустріальному суспільству. Ці трансформації вимагали постійних змін у митній політиці для адекватної відповіді викликам часу.

На основі аналізу використаних джерел ми можемо зробити наступні висновки. Починаючи з митного тарифу 1810 р. в Російській імперії сформувалась ідеологія, спрямована на підтримку і запровадження протекціоністської політики. Аналіз митного законодавства першої половини XIX ст. та урядових кроків свідчить про відсутність у російській митній політиці класичних фритредерських принципів.

Російський митний лібералізм обмежувався лише змінами у переліку товарів, заборонених для ввезення, але сам механізм тарифного регулювання залишався незмінним і носив характер охоронного і фіскального. Тариф 1810 р. відкрив початок тривалого і складного процесу промислової перебудови в Росії. В першій чверті XIX ст. він охопив і територію українських губерній. Протекціонізм у формі державних

замовлень і захисних митних ставок відкрили шлях створенню промисловості в українських губерніях і прискорили капіталізацію купецтва. При цьому дворянство остаточно програло економічну боротьбу новим соціальним силам і в такий спосіб протекціонізм поступово руйнував дворянський стан. Протекціонізм, давши імпульс для нових продуктивних сил, змушував реформуватися і сам державний механізм.

ЛІТЕРАТУРА ТА ДЖЕРЕЛА:

1. Архив графов Мордвиновых. – СПб. : Типография Морского министерства, 1903. – Т.4. – 369 с.
2. Варадинов Н.В. История Министерства Внутренних дел / Н.В. Варадинов. – СПб. : Издательство МВД, 1859. – 543 с.
3. Воблый К.Г. Очерки по истории польской фабричной промышленности / Г.К. Воблый. – Т.1. – Киев. : 1909. – 349 с.
4. Граф Канкрин и его очерки политической экономии. – СПб. : 1894. – 342 с.
5. Зябловский Е. Российская статистика / Е. Зябловский. – СПб. : Типография Ильи Глазунова и К., 1842. – 188 с.
6. Канкрин Е.Ф. Экономия человеческих обществ и финансовое устройство / Е.Ф. Канкрин. – СПб. : 1868. – 377 с.
7. Карцов Ю., Военский К. Причины войны 1812 года / Ю. Карцов, К. Военский. – СПб. : 1911. – 211 с.
8. Лодыженский К. История русского таможенного тарифа / Лодыженский К. – М.: Социум, 2005. – 457 с.
9. Мартинян Э.Л. История экономических реформ: мировой опыт второй половины XIX – XX вв. – Харьков: Консум, 1999. – 288 с.
10. Мордвинов Н.С. Некоторые соображения по предмету мануфактур в России и о тарифе. – СПб. : 1833. – 156 с.
11. Обзор различных отраслей мануфактурной промышленности России. – Т.1. – СПб. : Типография Департамента внешней торговли, 1863. – 515 с. ; Военно-статистическое обозрение Российской империи. – Т. X. – Ч. 2: Подольская губерния. – СПб. : Типография Генерального Штаба, 1849. – 346 с.; Гордуновский О.М. Развитие промышленного производства у помещицких хозяйствах Правобережной Украины первой половины XIX ст. / О.М. Гордуновский // Украинский историчний журнал. – 2000. - № 1. – С. 61 – 71.
12. Одеський обласний державний архів (далі – ООДА), ф. 1, оп. 191, спр. 21, арк. 45 – 47.
13. ПСЗРИ. Т. XXXI. – СПб. : Канцелярия Его Императорского Величества, 1830. – № 24464.
14. ПСЗРИ. Т. XXXI. – СПб. : Канцелярия Его Императорского Величества, 1830. – № 24501.
15. РГАДА. Ф.19. Оп. 1. Д. 345. Л. 43, 56 – 57.
16. Собрание важнейших трактатов и конвенций заключенных Россией с иностранными державами (1774 – 1906 гг.) / [авт. составитель А.Н. Александренко]. – Варшава. : Типография Варшавского Учебного Округа, 1906. – 584 с.
17. Тенгоборский Л.В. О производительных силах России / Л.В. Тенгоборский. – М. – СПб. : 1858. – 254 с.
18. Томсинов В.А. Светило русской бюрократии: исторический портрет М. Сперанского / Томсинов В.А. – М.: «Молодая гвардия», 1991. – 287 с.
19. Туган-Барановский М. И. Война 1812 года и промышленное развитие России / М.И. Туган-Барановский // Отечественная война и русской общество. – 1912. – Т. 4. – С. 351 – 372.
20. Тургенев Н.И. Опыт теории налогов / Н.И. Тургенев. – СПб. : 1818. – 234 с.
21. Фундаклей И. Статистическое описание Киевской губернии / И. Фундаклей. – СПб. : 1867. – Ч. III. – 187 с.
22. Хрестоматия по истории СССР. Т.2 / Сост. С.С. Дмитриев, М.В. Нечкина. – М.: Высшая школа, 1949. – 675.
23. Шапошников Н.Н. Таможенная политика России до и после революции / Н.Н. Шапошников. – М – Л.: Тип. им. Володарского, 1924. – 187 с.
24. Шепелев Л.Е. Торгово-промышленные ведомства России в первой четверти XIX в. / Л.Е. Шепелев. – СПб.: «Английская набережная, 4», 2000. – 432 с.